

VERBALIZATOR TUSHUNCHASINING TILSHUNOSLIKKA KIRIB KELISHI VA O‘RGANILISHI

Maxmudova Nilufarxon To‘lqinjon qizi

Qo‘qon davlat universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail: maxmudovanilufar722@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23771644>

Annotatsiya. Maqolada verbalizator tushunchasining tilshunoslikka kirib kelishi va shakllanish bosqichlari tadqiq etilgan. Tushunchaning ildizi psixolingvistikadagi “verbalizatsiya” – fikrning ichki, noverbal koddan tilga o‘tishi haqidagi qarashlarga (N.I.Jinkin, I.N.Gorelov) borib taqalishi, kognitiv tilshunoslikda konseptning til birliklari orqali obyektivlashuvi nazariyasi (Z.D.Popova, I.A.Sternin) doirasida rivojlangani, lingvokulturologiyada esa madaniyat kodlarini voqelantiruvchi birlik ma’nosini olgani ko‘rsatilgan. Tushunchaning xalq og‘zaki ijodi, xususan, topishmoqlar tadqiqidagi imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: verbalizator, verbalizatsiya, konsept, madaniyat kodi, lingvomadaniy kod, topishmoq.

Аннотация. В статье прослеживается вхождение понятия «вербализатор» в лингвистику и этапы его формирования. Показано, что истоки понятия восходят к психолингвистическим представлениям о вербализации – переходе мысли из внутреннего невербального кода в язык (Н.И. Жинкин, И.Н. Горелов); в когнитивной лингвистике оно развивается в рамках теории языковой объективации концепта (З.Д. Попова, И.А. Стернин), а в лингвокультурологии приобретает значение единицы, актуализирующей коды культуры. Раскрываются возможности понятия для изучения фольклора, в частности загадок.

Ключевые слова: вербализатор, вербализация, концепт, код культуры, лингвокультурный код, загадка.

Abstract. The article traces how the notion of “verbalizer” entered linguistics and the stages of its development. It is shown that the notion originates in psycholinguistic views on verbalization – the transition of thought from an inner non-verbal code into language (N.I. Zhinkin, I.N. Gorelov); in cognitive linguistics it develops within the theory of the linguistic objectification of concepts (Z.D. Popova, I.A. Sternin), and in linguoculturology it acquires the meaning of a unit that actualizes cultural codes. The potential of the notion for the study of folklore, and of riddles in particular, is revealed.

Keywords: verbalizer, verbalization, concept, cultural code, linguocultural code, riddle.

Antropotsentrik paradigma doirasidagi tadqiqotlarda til birligi tafakkur va madaniyatdagi muayyan mazmunning tashqi ifodasi sifatida o‘rganiladi. Bu yondashuv o‘ziga xos atamalar tizimini yuzaga keltirdi: konsept, madaniyat kodi, lingvomadaniy kod, verbalizatsiya. Keyingi yillarda “verbalizator” atamasi tobora faol qo‘llanmoqda. U konsept yoki madaniyat kodini tilda

voqelantiruvchi birlikni nomlash uchun ishlatiladi. Biroq atamaning kelib chiqishi, mazmuni va chegaralari, ayniqsa, o‘zbek tilshunosligida maxsus o‘rganilmagan, turli tadqiqotlarda u turlicha talqin qilinadi va hatto turlicha yoziladi. Jahon tilshunosligida bu tushunchaga nisbatan aktualizator termini ham qo‘llaniladi. Quyida ushbu tushunchani uch asosda ko‘rib chiqamiz.

1. *Psixolingvistik asos.* Verbalizatsiya – fikrning tilga o‘tishi. “Verbalizator” atamasi “verbalizatsiya” tushunchasidan o‘rib chiqqan. Lotincha verbalis – “so‘zga oid” asosidan yasalgan bu atama dastlab psixologiya va psixolingvistikada fikrning so‘z orqali ifodalanishini, ya‘ni ichki, noverbal mazmunning nutqqa o‘tish jarayonini nomlagan. Rus psixolingvistikasida bu jarayon N.I.Jinckin “universal predmet kodi” haqidagi gipotezasi bilan bog‘liq holda o‘rganilgan [2]. Mazkur gipotezaga ko‘ra, inson tafakkuri milliy tildan mustaqil, obrazli-sxematik koddan foydalanadi, nutq hosil qilish esa shu koddan milliy til kodiga o‘tishdir. Z.D.Popova va I.A.Sternin keltirgan iqtibosga ko‘ra, I.N.Gorelov bu jarayonni bevosita “verbalizatsiya” deb ataydi: “Nutq hosil qilish – bu verbalizatsiya jarayoni, ya‘ni ichki fikr kodini kommunikativ (“tashqi”) til kodiga, ya‘ni nutqqa aylantirishdir” [6, 33-b.].

Ko‘rinadiki, psixolingvistikada verbalizatsiya – jarayon, uning natijasi esa nutq. Bu bosqichda hali “verbalizator” atamasi yo‘q, biroq tushunchaning asosiy g‘oyasi – tildan tashqaridagi mazmunning til birligiga “o‘g‘irilishi” shakllanib bo‘lgan edi.

2. *Kognitiv tilshunoslik.* Konseptning verbalizatsiyasi. XX asrning oxiri – XXI asr boshlarida kognitiv tilshunoslikda verbalizatsiya tushunchasi konsept nazariyasiga ko‘chdi. Voronej kognitiv-semantik maktabi asoschilari Z.D.Popova va I.A.Sternin Jinckin g‘oyasini rivojlantirib, shunday yozadi: “Inson tafakkuri noverbal xususiyatga ega; u universal, obyektlarga asoslangan kod vositasida amalga oshadi” [7, 14-b.]. Olimlar konseptni “kognitiv kodning asosiy birligi vazifasini o‘taydigan alohida aqliy shakllanish” deb ta‘riflaydi [7, 25-b.] va uning til bilan munosabatini quyidagicha belgilaydi: “Konsept til vositalari orqali ifodalanishi ham, ifodalanmasligi ham mumkin.” [7, 14-b.]; “Biror konseptning so‘z orqali ifodalanishi yoki ifodalanmasligi sabablari sof kommunikativ xususiyatga ega” [7, 15-b.].

3. *Lingvokulturologiya.* Madaniyat kodining verbalizatsiyasi. Lingvokulturologiyada verbalizatsiya tushunchasi konseptdan tashqari madaniyat kodlariga ham tatbiq etildi. V.V.Krasnix madaniyat kodini olamni bo‘laklovchi, turkumlovchi va baholovchi “to‘r” sifatida talqin qiladi hamda somatik, makon, vaqt, predmetli, biomorf va ma‘naviy bazaviy kodlarni ajratadi [3, 5–18-b.]. D.B.Gudkov N.I.Tolstoyga tayanib, kodning verbal, real va aksional shakllarini farqlaydi va shunday yozadi: “Ham real, ham harakatga oid madaniy kodlarning birliklari so‘z bilan ifodalanishi – verbalizatsiyalanishi mumkin”; aynan shu sababli verbal kod “базовый, основной” deb hisoblanadi [1, 40-b.].

Madaniyat kodining verbal ifodasini nomlash uchun “lingvomadaniy kod” atamasi qo‘llana boshladi. V.M.Savitskiy va Y.V.Cherkasovanning ta‘rificha, “Lingvomadaniy kod – madaniy va verbal kodlarning birlashuvi natijasidir” [8, 41-b.]. Lingvomadaniy kodni matnda voqelantiruvchi aniq birliklar esa “verbalizator” deb atala boshladi. Masalan, A.I.Milovanovanning dissertatsiyasida frazeologizmlarning kalit komponentlari “rus xalqining lingvomadaniy kod verbalizatorlari” sifatida

o‘rganilgan va ular orqali somatik, zoomorf, makon-vaqt, predmetli, gastronomik kabi kodlar ajratilgan [5]. Shu tariqa lingvokulturologiyada verbalizator tushunchasi ikki yo‘nalishda qo‘llanadi: konsept verbalizatori va madaniyat kodi verbalizatori.

1-jadval

“Verbalizator” tushunchasining shakllanish bosqichlari

Yo‘nalish	Asosiy tushuncha	Nima verbalizatsiyalanadi	Vakillar
Psixolingvistika	verbalizatsiya – jarayon	fikr (universal predmet kodi)	N.I.Jinkin, I.N.Gorelov
Kognitiv tilshunoslik	konseptning verbalizatsiyasi, obyektivatsiyasi, reprezentatsiyasi	konsept	Z.D.Popova, I.A.Sternin
Lingvokulturologiya	lingvomadaniy kod, kod verbalizatori	madaniyat kodi	V.V.Krasnix, D.B.Gudkov, V.M.Savitskiy, A.I. Milovanova

O‘zbek tilshunosligida bu tushuncha, avvalo, lingvomadaniy kod nazariyasi doirasida talqin qilindi. F.Usmanovning ta’kidlashicha, “lingvomadaniy kod madaniyat kodining lisoniy qobiqdagi ko‘rinishidir... Bunda kodning ifoda planida o‘zgarish sodir bo‘ladi va madaniy kodlar verballashib, lingvomadaniy kodga aylanadi” [13, 35-b.]. Olim boshqa o‘rinda kodni madaniyatning “til”i deb ataydi va “bu “til” verbal belgilar qobig‘iga kirsam, lingvomadaniy kodga aylanadi” deb yozadi [13, 107-b.]. Bu yerda “verballashuv” atamasi rus tilidagi “вербализация”ning o‘zbekcha muqobili sifatida qo‘llangan.

B.Tajiboyev esa verbalizator tushunchasini o‘z atamasi bilan ifodalaydi: “Muayyan tilga xos madaniy kodlarni yuzaga chiqaruvchi birliklar milliy-madaniy birliklar hisoblanadi. Masalan, o‘zbek tili uchun milliy-madaniy birlik hisoblangan *bashik* so‘zi predmetni aks ettiruvchi lingvomadaniy kod vazifasini bajaradi” [11, 17-b.]. *Kodni yuzaga chiqaruvchi birlik* birikmasi mazmunan *kod verbalizatorining* aynan o‘zidir.

So‘nggi yillarda atama dissertatsiya va maqolalar nomlarida ham faol qo‘llanmoqda. Masalan, Sh.Kurbanovning “Ingliz tilida “tongue” konsepti verbalizatorlarining lingvomadaniy va lingvopragmatik tadqiqi” [10], I.Tojiboyevning “Turli tizimli tillarda “go‘zallik/xunuklik” konsepti verbalizatorlarining semantik va lingvokulturologik xususiyatlari” [12] mavzusidagi dissertatsiyalari, K.Buzurxonovning “Non/Bread” konsepti verbalizatorlariga bag‘ishlangan maqolasi [9] shular jumlasidandir. Biroq bu ishlarda atamaning yozilishi ham bir xil emas: manbalarda “verbalizator” bilan bir qatorda “verbolizator”, “varbalizator” shakllari ham uchraydi [10; 12]. Bu holat atama hali

o‘zbek tilshunosligida to‘liq barqarorlashmaganidan dalolat beradi. Fikrimizcha, lotincha verbalis asosiga va xalqaro qo‘llanishga mos keluvchi “verbalizator” shakli me‘yoriy hisoblanishi lozim.

Yuqoridagi talqinlarni umumlashtirib, verbalizatorni quyidagicha ta’riflash mumkin: verbalizator – tildan tashqaridagi mental yoki madaniy mazmunni (fikir, konsept, madaniyat kodi, metaforik belgi) tilda voqelantiruvchi, ya’ni uni *so‘zga aylantiruvchi birlik*. Ifoda shakliga ko‘ra verbalizatorlar leksik (yakka so‘z), frazeologik (ibora), paremiologik (maqol, topishmoq), grammatik (o‘xshatish qo‘shimchasi, son) turlarga bo‘linadi. Voqelantiradigan mazmuniga ko‘ra esa konsept verbalizatori va lingvomadaniy kod verbalizatori farqlanadi.

Verbalizator tushunchasi folklor matnlarini tahlil qilishda ham samarali hisoblanadi. D.Lutfullayeva assotsiativ tajriba materiallari haqida yozar ekan, “verbal assotsiatsiyalardan o‘rin olgan xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos namunalari (maqol, matal, topishmoq kabilar) esa folklorshunoslik uchun yangi tahliliy materiallar beradi” deb ta’kidlaydi [4, 102-b.]. Topishmoqlar bu jihatdan alohida qiziqish uyg‘otadi, chunki ularda verbalizator ikki yoqlama vazifa bajaradi. Masalan, *Qora sigir qarab turar, Sariq sigir yalab turar (Qozon, olov)* hamda *Og‘zi do‘ppidek, Ichi qizil, xumdek (Tandir)* topishmoqlarida “sigir” so‘zi zoomorf kod verbalizatori, “qora” va “sariq” esa rang belgisining verbalizatorlari hisoblanadi. Ular birgalikda predmetli kodga mansub qozon va olovni ifodalaydi. Ikkinchi misolda *do‘ppidek* va *xumdek* shakllari predmetli kodni grammatik vosita – o‘xshatish qo‘shimchasi orqali voqelantiradi. Demak, topishmoqda verbalizator voqelantiradigan kod bilan yashirilgan predmetning kodi bir-biriga mos kelmaydi. Tinglovchi bir kod verbalizatorini boshqa kodga o‘girib, predmetni topadi. Bu jarayon psixolingvistikadagi kod o‘tishlari haqidagi g‘oyani yodga solidi, ya’ni agar nutq hosil qilish fikrni ichki koddan til kodiga o‘tkazish bo‘lsa, topishmoqni yechish – til kodidagi obrazni qaytadan predmet tasavvuriga o‘tkazishdir.

Xulosa qilib aytganda, topishmoqlarda verbalizator bir kodni voqelantirib, boshqa kodga mansub predmetni ifodalaydi, uni anglash esa til egasining lingvomadaniy kompetensiyasiga bog‘liq. O‘zbek tilshunosligida verbalizator tushunchasi xalq og‘zaki ijodi, xususan, topishmoqlar tadqiqi uchun yangi izlanishlarga zamin hozirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гудков Д.Б. Единицы кодов культуры: проблемы семантики // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: МАКС Пресс, 2004. – Вып. 26. – С. 39–49.
2. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 26–38.
3. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: МАКС Пресс, 2001. – Вып. 19. – С. 5–18.
4. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси: монография. – Тошкент: Meriyus, 2017. – 140 б.

5. Милованова А.И. Ключевые компоненты фразеологизмов, выражающих свое значение через наименование нереального явления, как вербализаторы лингвокультурного кода русского народа: дис. ... канд. филол. наук. – Елец, 2021. – 189 с.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
8. Савицкий В.М., Черкасова Е.В. Культурные и лингвокультурные коды: теоретический обзор // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16, вып. 12. – С. 4352–4358.
9. Buzurxonova K. O‘zbek tilida “Non/Bread” konsepti verbalizatorlarining struktur-semantik hamda funksional jihatlari // Current Approaches and New Research in Modern Sciences. – 2025. – Vol. 4, № 14. – B. 42–50.
10. Kurbanova Sh.A. Ingliz tilida “tongue” konsepti verbalizatorlarining lingvomadaniy va lingvopragmatik tadqiqi: filol. fan. bo‘yicha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoreferati. – Andijon, 2023.
11. Tajiboyev B.R. O‘zbek tilida so‘zning assotsiativ ma‘no strukturasi (Milliy-madaniy semali birliklar): monografiya. – Toshkent: Mahalla va Oila, 2021. – 108 b.
12. Tojiboyev I.U. Turli tizimli tillarda “go‘zallik/xunuklik” konsepti verbalizatorlarining semantik va lingvokulturologik xususiyatlari: filol. fan. bo‘yicha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoreferati. – Namangan, 2024.
13. Usmanov F.F. O‘zbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti: filol. fan. dokt. (DSc) ... diss. – Andijon, 2024. – 228 b.